

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2004 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2004

1

VILNIUS 2005

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2004

1

VILNIUS 2005

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milervilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:
Kražių g. 5, 01108 Vilnius
<http://www.istorija.lt>

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

DARIUS B A R O N A S

STAČIATIKIAI KITATIKIŲ VALDŽIOJE LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS ATVEJIS XIII–XV A.

XIII a. susikūrusi Lietuvos valstybė iš pat pradžių nebuvo tautiniu ir religiniu požiūriu vienalytė. Tokius ir panašius teiginius vis dar reikia akcentuoti, nes lietuvių istoriografijoje Viduramžių Lietuva dar vaizduojama pernelyg „lietuviška“, lyg savotiškas XX a. nacionalinės valstybės atspindys praeities veidrodyje. Panašią problemą galima išžvelgti ir rusų istoriografijoje. Ilgą laiką ši istoriografija buvo politiškai angažuota, nes Rusijos istorikų sukonstruotas „lietuvių–rusų valstybės“ modelis turėjo „moksliškai“ pagrįsti Lietuvos prijungimą prie Rusijos imperijos¹. Šiuo atveju rusų istoriografija buvo pajungta rusų imperinei propagandai. Jos pritaikymas dabarties aktualijoms ypač gerai matyti šių dienų baltarusių istoriografijoje. Šiuo metu baltarusių istorikai daugiausia daro tą patį, ką lietuviai padarė dar XX a. pradžioje. Baltarusių tyrinėtojai, vaizduodami Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę (toliau – LDK) kaip baltarusių valstybę, be abejo, praeityje ieško tvirto pagrindo tam, ko dabartyje beveik nėra, – pagrindo valstybei, kuri būtų Baltarusija ne vien iš pavadinimo². „Lietuviška“, „rusiška“ ir „baltarusiška“ LDK vizija rodo, jog LDK fenomenas toks sudėtingas, kad patogiausia jį traktuoti vadovaujantis ekskliuzyvine, „nacionalistine“ nuostata.

Negalėdami pasigirti, kad esame visiškai laisvi nuo išankstinių pažintinių prielaidų, vis dėlto stengiamės laikytis nuostatos, kad mums LDK įdomi savaime kaip reiškinys, kuris nėra nei visai svetimas, nei visai savas.

¹ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 26.

² Abejotinos vertės baltarusių istoriografijos tendencijos aptartos: E. Gudavičius, *Following the Tracks of a Myth, Lithuanian Historical Studies*, 1, 1996, p. 38–58; A. Dubonis [recenzija knygai: A. K. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск, 1998], *Lithuanian Historical Studies*, 4, 1999, p. 151–157.

Šio straipsnio tikslas – pabandyti užčiuopti, kaip LDK gyventojai stačiatikiai suvokė savo padėtį valstybėje, kurios dauguma valdovų buvo pagonys, o nuo 1386 m. – katalikai. Po įžanginių pastabų, liečiančių Lietuvos pradžią, pagrindinis naratyvas prasidės nuo Lietuvos valstybės susiformavimo XIII a. viduryje ir baigsis XV a. pabaiga. Remdamiesi šia chronologija, stengsimės atskleisti, kada „svetima“ valstybė tampa „sava“.

Reikia iš pat pradžių pasakyti, kad pagrindinis šiame straipsnyje keliamas klausimas – kaip stačiatikiai traktavo Lietuvos valdovų valdžią – yra klausimas, į kurį atsakyti galima iš esmės tik netiesiogiai. LDK stačiatikiai nepaliko tiesioginių liudijimų, kaip jie jautėsi valdomi lietuvių kunigaikščių. Pastarieji buvo ne ką iškalbingesni savo valdinių stačiatikių atžvilgiu. Daugelis su pagoniškąja Lietuva susijusių įdomių klausimų atsimuša į neperžvelgiamą „tyliosios daugumos“ sieną. „Žodinė kultūra“ šiuo metu yra beveik negirdima³. Pagoniškoji Lietuva, būdama beraštė visuomenė, neturėjo tos „raštingosios“ mažumos, kuri per ilgus šimtmečius Vakarų Europoje sukaupė išpūdingą Viduramžių kultūros palikimą⁴. Raštingųjų LDK stačiatikių XIII–XV a. palikimas, pasiekęs mūsų laikus, yra gana kuklus, jo nėra iš tolo negalima lyginti su Rusijos stačiatikių literatūriniu ar dokumentiniu palikimu.

Padarę šias išlygas, tikimės pagrįdę, kodėl Lietuvos valstybės raida bus pagrindinis orientyras.

Lietuviai – neblogai pažįstami priešai

Istorijos vadovėliuose, pradėdant dėstyti Lietuvos istoriją nuo akmens amžiaus iki šių dienų, kuriamas nenutrūkstamo tęstinumo vaizdas ir iš dalies užmaskuojami esminiai Lietuvos istorinės raidos pertrūkiai. Kalbėjimas apie tai, kuo skyrėsi, pavyzdžiui, Mindaugo ir Algirdo Lietuva, Pirmoji ir Antroji Lietuvos Respublikos, gali būti ne mažiau informatyvus negu perimamumo demonstravimas. Tad norint akcentuoti praeities lūžius, reikia turėti omenyje, kad Lietuva istorijos arenoje pasirodė konkrečiu laiku ir konkrečiomis aplinkybėmis.

Ko gero, galima manyti, kad dabartinės geopolitinės situacijos, susiklosčiusios tarp Rytų ir Vakarų, ištakų reikia ieškoti VIII a. pabaigoje sustiprėjusioje skandinavų prekybinėje ir karinėje veikloje, kurios gyvybinėmis arterijomis buvo Rytų Europos

³ Pastaruoju metu Lietuvos istoriografijoje pasirodė bandymų rekonstruoti LDK sakinės kultūros bruožus. Žr.: E. B a n i o n i s, Žodžio ir papročio kultūros pėdsakai Gedimino laiškuose, *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai* (Senoji Lietuvos literatūra, 4), Vilnius, 1996, p. 22–40; V. A l i š a u s k a s, Sakymas ir rašymas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*, parengė V. Ališauskas ir kt., Vilnius, 2001, p. 603–622.

⁴ А. Я. Г у р е в и ч, *Проблемы средневековой народной культуры*, Москва, 1981; А. Я. Г у р е в и ч, *Средневековый мир: культура безмолствующего большинства*, Москва, 1989.

lygumos magistralinės upės. Prekybos kelio „iš variagų į graikus“ dalyviai buvo ne tik skandinavai, slavai, finougrai, bet ir baltai⁵. Perspektyvos praturtėti viliojo baltus vykti ten, kur, siekdamos to paties tikslo, nuo XII a. pabaigos grobiamuosius žygius rengė lietuvių kariaunos. Rytų Europos lygumos erdvėje, kurios didžiojoje dalyje susikūrė Kijevo Rusia, lietuviai nebuvo naujokai – tai buvo jiems gerai pažįstama, natūrali aplinka. Aišku, kad ir vietinių slavų ar finougrų nestebino lietuvių ar kitų baltų pasirodymas, ypač kai Dnepro aukštupio baltiškasis substratas nebuvo dar ir XI–XII a. visai išnykęs⁶.

Pastaruoju metu Lietuvos istoriografijoje daugiausia E. Gudavičiaus dėka ypač su-reikšminti 1009 m., kai pirmą kartą buvo paminėta Lietuva⁷. Lietuvos vardo iškilimas susijęs su paskutiniąja šv. Brunono Kverfurtiečio misija. Jis vaizduojamas Lietuvos atradėju⁸. Šv. Brunono žūties aplinkybių aiškinimuisi nemažai dėmesio yra skyrę ir vokiečių, ir lenkų, ir rusų istorikai. Ko gero, neišvengiama, kad daugumai šių tyrimų būdingi atitinkamos nacionalinės istoriografijos bruožai. Lenkų ir lietuvių istoriografijai ypač svarbi yra J. Bieniako studija, kurioje pirmą kartą rimtai pamėginta sugrupuoti šaltinius pagal jų patikimumą⁹. Vis dėlto, mūsų manymu, šis tyrinėtojas nepakankamai įvertino Petro Damiano pranešimą apie paskutinę šv. Brunono Kverfurtiečio misiją. Bandytas „taisyti“ šaltinį ir iš šv. Brunono pakrikštyto *rex russorum* padaryti *rex prussorum* neįtikina¹⁰. Vidinė Petro Damiano teksto analizė rodo, bent mums, kad rusų karaliaus paminėjimas nėra transkribavimo klaida. Visapusiškas tuometinės situacijos įvertinimas liudija, kad galimais šv. Brunono Kverfurtiečio misijos vaisiais buvo suinteresuota tiek Lenkija, tiek Rusia ir kad būsimos Lietuvos valstybės teritorija jau

⁵ Plg. S. F r a n k l i n, J. S h e p a r d, *The Emergence of Rus 750–1200*, London, New York, p. 7, 74.

⁶ Šioje vietoje turime omenyje minimą 1058 ir 1147 m. Pamaskvėje gyvenusią galindų gentį. Žr.: *Повесть временных лет* (toliau – ПВЛ), t. 1, подготовка текста Д. С. Лихачева, перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова, Москва, Ленинград, 1950, с. 109; *Полное собрание русских летописей* (toliau – ПСРЛ), t. 2: Ипатьевская летопись, Москва, 1998, с. 339; M. G i m b u t i e n ė, *Baltai priešistoriniais laikais*, Vilnius, 1985, p. 19–20.

⁷ *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* (toliau – MGH, SS), vol. 3: *Annales Quedlinburgenses, Hannoverae*, 1839, p. 80. Šiuose vokiečių analuose „Lietuvos“ pavadinimas pateiktas slaviška forma „Litua“ (žr. Z. Z i n k e v i č i u s, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 2: Iki pirmųjų raštų, p. 7).

⁸ E. G u d a v i č i u s, „Lietuvos“ vardas XI a. – XII a. I pusės šaltiniuose, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*. Serija A, 3(84), 1983, p. 80–8; E. G u d a v i č i u s, Šv. Brunono misija, *Darbai ir Dienos*, 3(12), 1996, p. 115–128; A. B u m b l a u s k a s, Lemtingos Lietuvos istorijos datos: 1009 metai, *Aušrinė*, 10, 1990, p. 16–20; A. B u m b l a u s k a s, 1009 metai: šventasis Brunonas atranda Lietuvą, *Lietuvos Aidas*, 1993 12 03, Nr. 235(6446), p. 9; 1993 12 04, Nr. 236(6447), p. 8; 1993 12 07, Nr. 237(6448), p. 7.

⁹ J. B i e n i a k, Wyprawa misyjna Brunona z Kwerfurtu a problem Selencji, *Acta Baltico-Slavica*, 6, 1969, s. 181–195.

¹⁰ Ten pat, p. 190.

tuometu buvo patekusi į šių šalių interesų sferą. Kitas dalykas, kad realiai nė viena iš jų nekontroliavo šios teritorijos¹¹.

Šiais laikais vis labiau imama suvokti, kad Būtųjų laikų pasakojimas perdėm vienpusiškai vaizdavo Rusios kaip vien Riuriko palikuonių valdomos šalies atsiradimą. Tačiau net ir iš jo matyti, kad prie kelio iš „variagų į graikus“ buvo įsikūrę ne tik Riuriko, bet ir kitų skandinaviškų giminių nariai. Mums rūpimu klausimu svarbu pažymėti, kad savo valdymo pradžioje būsimasis Vladimiras Didysis susidorėjo su Turove ir Polocke įsikūrusiais Turijumi ir Rogvolodu¹². Jis nenorėjo ar negalėjo brautis toliau į Vakarus, arčiau Nemuno, ir gali būti, kad Rusios centrų atžvilgiu periferiniuose regionuose tokie kunigaikščiai kaip šv. Brunono pakrikštytas *rex russorum* Netimeras galėjo išlikti dar ir iki XI a. pirmosios pusės.

Šios trumpos pastabos rodo, kad ankstyviausioji Lietuvos raida dar vienu aspektu gali būti panaši į Kijevo Rusios. Galbūt Rusios ir Lietuvos pasienyje įsikūręs *rex russorum* netiesiogiai liudija jei ne skandinavų, tai bent Kijevo Rusios modelio darytą įtaką pačiai Lietuvai. Pavyzdžiui, XIII a. lietuvių ir jotvingių žemės, artimiausios Kijevo Rusios kaimynės, iš kitų baltų žemių išsiskyrė palyginti gausiu kunigaikščių sluoksniu. Tiek Kijevo Rusia, tiek būsimoji Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė kūrėsi panašiomis sąlygomis ir net beveik toje pačioje teritorijoje. Ko gero, jų pradinė padėtis kokybiniu požiūriu buvo labai panaši. Aišku, skirtumas tas, kad Kijevo Rusios centrai, tokie kaip Naugardas ir Kijevas, buvo išsidėstę palei tarptautinės prekybos magistralės, o Lietuva buvo nuošaly ir neturėjo panašių centrų.

Jau nuo X–XI a. Rusia buvo nuolatinis Lietuvos istorijos veiksnys¹³. Jos elitas Lietuvos teritoriją traktavo kaip vieną iš daugelio, kurias reikia įsisavinti. Geriausiai tokias pretenzijas išreiškia Būtųjų laikų pasakojime minimi Rusios duoklininkai, tarp kurių yra ir lietuvių bei kitų baltų¹⁴. Šių pretenzijų literatūrinės išraiškos nereikia traktuoti pernelyg tikroviškai. Lietuvos valstybės iškilimas XIII a. liudija tai, kad efemeriška ir epizodinė lietuvių duoklinė priklausomybė nesibaigė jų žemių įjungimu į Kijevo Rusios valstybės sudėtį. Lietuvių kariaunų grobiamieji žygiai į Rusios žemes tiesė kelią jų politiniam pajungimui. Rusios požiūriu, Lietuva, būdama neabsorbuota periferija, tapo naujos valstybės branduoliu. H. Paszkiewiczus ganėtinai įžvalgiai nurodė paraleles tarp skandinavų vikingų ir lietuvių kariaunų aktyvumo Rusios plotuose¹⁵.

¹¹ Šiai problematikai skirtas straipsnis: D. B a r o n a s, Paskutinė šv. Brunono Kverfurtiečio misija geopolitikos kontekste, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2001–2, Vilnius, 2002, p. 5–34.

¹² S. F r a n k l i n, J. S h e p a r d, min. veik., p. 152–154, 180.

¹³ E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. I: Nuo seniausių laikų iki 1569 m., Vilnius, 1999, p. 26–27.

¹⁴ *ПВЛ*, т. 1, с. 13.

¹⁵ H. P a s z k i e w i c z, *Początki Rusi*, z rękopisu przygotował K. Stopka, Kraków, 1996, s. 205.

XIII a. lietuviai jų kaimynų šaltiniuose vaizduojami perdėm neigiamai – kaip plėšrūs vilkai, kaip nekalto krikščionių kraujo liejikai¹⁶. Tačiau jie niekada nebuvo apibūdinti kaip totoriai, kurie rusams buvo visai nežinomi, kol neatliko Dievo rykštės vaidmens¹⁷. Pasakojime apie rusų žemės pražūtį aidi nostalgija laikams, kai lietuviai dar nebuvo išlinę iš savo pelkių¹⁸. XIII a. vidury lietuviai jau buvo išėję iš savo gamtinėmis kliūtimis neblogai apsaugotos teritorijos į platesnę erdvę ir pajungę artimiausius Rytų slavus savo valdžiai. Jau tuo metu susiformavo Lietuvos įtakos zona, siekusi Pripetę pietuose ir Polocko kunigaikštystę rytuose. Jau minėjome, kad galima tik spėlioti, kaip jautėsi Rytų slavai, patekę į lietuvių valdžią. Galima manyti, kad įvairūs rusų kunigaikščiai skirtingai vertino lietuvius. XIII a. pradžioje Jersikos kunigaikštis Vsevolodas dėl vedybų su lietuvių vyresniojo kunigaikščio Daugeručio dukterimi buvo tapęs lietuvių draugu. Jis remdavo, o kartais ir vadovaudavo lietuvių žygiams, rengiamiems ne tik į latgalių ir estų, bet ir į rusų žemes¹⁹. Kitoki ir turbūt tipiškesni liudijimą mums rūpimu aspektu pateikia Haličo–Voluinės metraštis, kuriame aprašytas Pinsko kunigaikščių elgesys. Kartą, apie XIII a. vidurį, lietuviams grįžtant iš eilinio grobiamojo žygio, Pinsko kunigaikštis Michailas juos įspėjo apie atsivejančią Voluinės kunigaikščio Vasilko kariuomenę. Vis dėlto lietuviai nepatikėjo jo žodžiais ir už tai sumokėjo savo galvomis, dėl ko labai džiaugėsi ne tik mūšio dalyviai, bet ir to paties Pinsko gyventojai²⁰. Kiek vėliau, Danieliui išsiruošus į žygį prieš Lietuvą, jam reikėjo jėga priversti Pinsko kunigaikščius dalyvauti šiame žygyje, nes jie, anot Haličo–Voluinės metraščio, „buvo sumanę klastą“²¹.

Baimė sulaukti lietuvių atsakomojo smūgio už bendradarbiavimą su jų priešais kaustė Pinsko kunigaikščių veiklą. Nieko negirdime apie jų savarankiškus žygius, ir tik po savo stipresnių kaimynų pergalių prieš lietuvius jie drįsdavo rodyti savo džiaugsmą²². Turbūt ne tik Pinsko kunigaikščiams buvo būdinga tokia dviprasmiška laikysena, kai vienu metu ir stengiamasi vengti atviros konfrontacijos ar net įsiteikti, ir vis dar neprandama vilties išsisukti iš nemalonios priklausomybės.

¹⁶ *MGH, SS*, Hannoverae, 1874, t. 23: Heinrici Chronicon Lyvoniae, p. 267: „Et fugerunt Rutheni per silvas et villas a facie Letonum licet paucorum, sicut fugiunt lepores ante faciem venatorum, et erant Lyvones et Lethiti cibus et esca Lethonum, et quasi oves in fauce luporum cum sint sine pastore“. *ПСРЛ*, т. 2: Ипатьевская летопись, с. 840: lietuviai „... тако погрязаху ангелом потопляемы от Бога посланим“. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* (toliau – *НПЛ*), Москва, Ленинград, 1950, с. 84: „не терпяше бо господь богъ нашъ зрети на нечестивыя и поганья, видя ихъ проливающа кровь христьянскую акы воду, и ины расточены от них по чужимъ землямъ; тогда господь въздасть имъ по деломъ ихъ“.

¹⁷ *Plg. НПЛ*, с. 61.

¹⁸ *Памятники литературы Древней Руси. XIII век*, Москва, 1981, с. 130.

¹⁹ *MGH, SS*, t. 23: Heinrici Chronicon Lyvoniae, p. 267.

²⁰ *ПСРЛ*, т. 2: Ипатьевская летопись, с. 798.

²¹ *Ten pat*, p. 818.

²² *Ten pat*, p. 856: „Се же услышавше князи пиньскци, ведоръ, и Демидъ, и Юрьи и приеха къ Василкови съ питьемъ и начаша веселитися, видяше бо ворогы своя избиты...“

Katalikiška ir stačiatikiška Lietuva

Pirmuoju Lietuvos valdovu nuo seno pagrįstai laikomas Mindaugas (apie 1240–1263). Esminiu lūžiu Lietuvos valstybingumo raidoje galima laikyti Mindaugo katalikišką krikštą 1251 m. ir jo karūnavimą 1253 m.²³ Tuo metu Lietuvai buvo atsiverusi galimybė tapti tokia krikščioniška valstybe, kuri turėtų savo karalių, o ateityje – ir savo bažnytinę provinciją²⁴. Svarbu pažymėti, kad Mindaugo krikšto proga ir kiek vėliau popiežių išduoti raštai akcentuoja kuriamos naujos karalystės misijinius tikslus: platinti tikėjimą, išplėsti žemes iš pagonių, o vėliau ir iš rusų stačiatikių rankų. Naujai karalystei vėrėsi galimybės suvaidinti reikšmingą vaidmenį platinant katalikų tikėjimą tarp Rusios stačiatikių²⁵. Popiežius Inocentas IV dar 1251 m. patvirtino Mindaugo teises į žemes, kurias jam pavyktų išplėsti iš netikėlių rankų²⁶. Kiek vėliau Mindaugas pasirūpino, kad popiežius Aleksandras IV specialiai patvirtintų jo teises į rusų žemes, kurias jam pavyktų užimti²⁷. Tai buvo iššūkis, mestas ne tik stačiatikiams rusams, bet ir totoriams. Dėl totorių invazijos 1258–1259 m. Mindaugo valdžia pradėjo byrėti ir prasidėjusios valdžios krizės atomazga buvo Mindaugo nužudymas ir katalikiškos karalystės išnykimas. Lietuva paprasčiausiai buvo per silpna įgyvendinti tas idėjas, kurios atsispindi Mindaugo ir popiežių korespondencijoje. Istoriografijoje jau pastebėta, kad, priešingai nei silpnoka valdžią teturinčio Mindaugo atveju, Rusios Vladimirui ir Vengrijos Gezai krikštas buvo jų tvirtos valdžios ornamentas, bet ne kertinis jos akmuo²⁸. Vis dėlto nereikia užmiršti, kad nei Geza, nei Vladimiras neturėjo pašonėje tokio priešo kaip totoriai. Šiaip ar taip, Mindaugo žūtis atvėrė kelią išpūdingam Haličo ir Voluinės rusų bandymui įtraukti Lietuvą į stačiatikių orbitą.

Rusų metraščių pasakojime apie Vaišvilką (Vaišelgą) jo ir jo tėvo Mindaugo santykiai hagiografinėmis išraiškos priemonėmis vaizduojami kaip netikro krikščionio ar tiesiog pagonio tėvo priešiškumas sūnui, nuoširdžiam krikščioniui²⁹. Aiškinantis šio

²³ E. G u d a v i č i u s, *Mindaugas*, Vilnius, 1998, p. 177–256.

²⁴ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae* (toliau – *VMPL*), t. 1, ed. A. Theiner, Romae, 1860, p. 49–51, nr. 101–106.

²⁵ J. S t a k a u s k a s, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII-me amžiuje*, Kaunas, 1934, p. 93.

²⁶ *VMPL*, p. 49, nr. 102 (1253 07 17): „...affectu benevolo annuentes, Regnum Luthawie, ac terras omnes, quas per divine virtutis auxilium iam eripuisti de infidelium manibus, vel eripere poteris in futurum, in ius et proprietatem beati Petri suscipimus...“

²⁷ Ten pat, p. 61, Nr. 123.

²⁸ S. C. R o w e l l, *Lithuania Ascending. A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345*, Cambridge University Press, 1994, p. 292.

²⁹ Išsamią pasakojimą apie Vaišvilką studiją yra paskelbęs D. M. G o l d f r a n k, The Lithuanian Prince-monk Vojšek: A Study in Competing Legends, *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 11, 1987, no. 1/2, p. 44–76. Taip pat žr. T. V i l k u l, Haličo-Voluinės metraštis apie kunigaikščio Vaišelgos vienuolystę, *Naujasis Židinys–Aidai*, 6, 2004, p. 263–267. Šiame įdomiame straipsnyje autorė abejoja Vaišelgos kaip

pasakojimo turinį tuo metu vykusios kovos dėl valdžios kontekste, išryškėja priešingų interesų konfliktas. Mindaugui pasirūpinus tuo, kad jo įpėdiniu būtų katalikas, vyriausiasis Mindaugo sūnus Vaišvilkas teoriškai prarado sosto paveldėjimo teisę³⁰. Tačiau kaip matyti iš vėlesnės jo veiklos, net ir tapęs vienuoliu jis ne visiškai nusišalino nuo šio pasaulio reikalų. Galutinai į rusų pusę Vaišvilkas perėjo tikriausiai po minėtos totorių invazijos ir būtent su šiuo perbėgimu į priešų stovyklą reikia sieti Mindaugo priekaištus Vaišvilku³¹. Haličo–Voluinės metraštyje pasakojimas apie neva netikrą Mindaugo krikštą ir jo prisirišimą prie pagonišku apeigų yra perdėm politiškai angažuotas, nes akivaizdus metraštininko ir metraščio užsakovų pasiryžimas diskredituoti Mindaugą kaip krikščionį. Rusų metraštininkas mato į lauką išbėgantį kiškį, kurio išsigąsta prietaringasis Mindaugas, mato šventojoje giraitėje nulaužiamą šakelę nuo medžio, laužuose deginamus lavonus, tačiau jo krikštą laiko netikru³² ir nė žodžiu neužsimena apie Lietuvoje veikusius katalikų dvasininkus, „nepastebi“ ir Mindaugo karališkosios karūnos. Tokiam Mindaugui priešinamas tikras krikščionis – Vaišvilkas. Būtent šio kunigaikščio įvaizdis bene geriausiai atskleidžia rusų metraščių tendencingumą. Naugardo metraštyje Vaišvilkas vaizduojamas kaip Mozė, ateinantis nuo Sinajaus kalno užkariauti Pažadėtosios žemės³³. Būtent Vaišvilkas kaip nepriekaištingas krikščionis turėjo perleisti savo paveldėjimo teises Danieliaus Haličiečio palikuonims ir taip įtvirtinti valdovus stačiatikius Lietuvos soste. Visą šį galiausiai nenusisėkusį bandymą galima

nuoširdaus krikščionio įvaizdžio tikroviškumu (p. 266). Jos argumentacija mums nėra pakankamai įtikinama. Platesnę diskusiją tikslinga palikti ateičiai, nes tai tema, verta atskiro straipsnio. Šioje vietoje galima paminėti tik tiek, kad autorė pernelyg užsidaro rusų metraščių terpėje ir nemato tam tikrų ne tiek teksto, kiek gyvenimiškų Vaišvilko ir Serbijos valdovo Nemanjos sūnaus šv. Savos (†1236) karjeros paralelių.

³⁰ 1255 m. kovo 6 d. popiežius Aleksandras IV patenkino Mindaugo prašymą karaliaus karūna vainikuoti jo sūnų, kuris, be abejo, privalėjo būti katalikas (*VMPL*, t. 1, p. 60–61, nr. 123).

³¹ Haličo–Voluinės metraščio chronologijos problemos nuo seno žinomos. Iki šiol vienintelis šio metraščio chronologijos rekonstrukciją atlikęs M. Gruševskis mano, kad Vaišvilkas stačiatikių vienuoliu tapo apie 1256–1257 m. (žr. М. Г р у ш е в с к и й, Хронологія подій Галицько–Волинської літописи, *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 41, Львів, 1901, с. 43). Vis dėlto mes tuo abejojame, nes 1258–1259 m. totorių invazijos į Lietuvą metu Vaišvilkas veikia savo tėvo Mindaugo pusėje kaip aktyvus Haličo kunigaikščio Danieliaus priešas, todėl esame linkę manyti, kad vienuoliu ir Danieliaus draugu Vaišvilkas bus tapęs po 1258–1259 m. (Plg. *ПСРЛ*, т. 2: *Ипатьевская летопись*, с. 847.) Taip pat pritariame Н. Паскiewicziaus nuomonei, kad konfliktas tarp Vaišvilko ir Mindaugo įvyko pastarojo valdymo pabaigoje (žr. Н. П а с к и е в и ч з, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1: *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa, 1933, s. 96).

³² *ПСРЛ*, т. 2: *Ипатьевская летопись*, с. 817. Įdomu pažymėti, kad šioje vietoje metraštininkas, siekdamas diskredituoti Mindaugą, pats sau prieštarauja. Iš pradžių jis mini, kad Mindaugas slapta (*втайне*) aukodavęs saviesiems dievams, o užbaigdamas epizodą, jau teigia, kad jis viešai (*яве*) laikėsi pagonybės.

³³ *НПЛ*, с. 85–86. Įdomu, kad Haličo–Voluinės metraštyje Mindaugas konflikto su Vaišvilku metu vaizduojamas blogu krikščioniu, o Naugardo I metraštyje jis atvirai niekinamas kaip pagonis.

pavadinti stačiatikiškos Lietuvos projektu. Aktyviais jo įgyvendintojais buvo pasišovę būti Haličo ir Voluinės kunigaikščiai. Nors pagrindiniai šio bandymo įgyvendintojais reikia laikyti užsienio stačiatikius, tačiau ne mažiau svarbu nurodyti ir aktyvią į Lietuvos įtakos sferą patekusių stačiatikių žemių – Pinsko, Naugarduko – paramą Vaišvilkiui³⁴. Įdomu, kad ir tie lietuviai, kurie išliko nužudytojo Mindaugo šalininkais, džiaugsmingai pripažino Vaišvilko valdžią³⁵. Apie jo gerus santykius su šiais lietuviais kalbama ne tik Haličo–Voluinės metraštyje, bet ir Eiliuotoje Livonijos kronikoje³⁶. Likęs vienieliu Mindaugo įpėdiniu, Vaišvilkas galėjo visai teisėtai perduoti valdžią savo sesers vyrui, Danieliaus sūnui Švarnui ir po trejų metų pertraukos vėl tapti vienuoliu. Paties Vaišvilko žodžiais tariant, „žemė Švarnui buvo užtikrinta“³⁷. Buvo atsivėrusi reali galimybė Lietuvoje įsitvirtinti stačiatikių kunigaikščiams, ir reikia pritarti tiems istorikams, kurie tai, kad Švarno brolis Levas nužudė Vaišvilką, laiko svarbiausiu Švarno valdžios žlugimo Lietuvoje veiksniu³⁸.

Trumpas Vaišvilko (1264–1267) ir dar trumpesnis bei miglotesnis Danieliaus sūnaus Švarno (1267–1269) valdymas Lietuvoje nelaidavo stačiatikių persvaros Lietuvos valstybėje. Planas sukurti stačiatikišką Lietuvą žlugo pagoniui Traideniui užėmus sostą, tačiau pati viltis kada nors ateityje susilaukti rusiškos Lietuvos išliko. Viena iš jos apraiškų galima laikyti tą patį Vaišvilką. Jo „tarp Lietuvos ir Naugarduko“ įkurtas Laurušavo vienuolynas tapo vienu iš stačiatikybės centrų pačioje lietuvių žemių pašonėje. Nereikia pamiršti, kad Gedimino palikuonys stačiatikiai, pavyzdžiui, kunigaikštis Mykolas Karijotas, rėmė šį vienuolyną, kaip liudija Laurušavo evangelijos įrašas³⁹. Tikėtina, kad ir Mykolo Karijoto žmonės sekė savo pono pavyzdžiu⁴⁰. Visa tai pakankamai gerai rodo, kad Laurušavo vienuolynas nuo pat XIII a. vidurio, nepaisant po Mindaugo nužudymo įvykusių sukrėtimų, ir toliau buvo jau kitos kunigaikštės – Gediminaičių – giminės stačiatikių akirtyje⁴¹.

³⁴ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись, с. 861.

³⁵ Ten pat.

³⁶ *Livländische Reimchronik*, hrsg. von. L. Meyer, Paderborn, 1876, col. 7203–7206.

³⁷ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись, с. 867.

³⁸ B. W ł o d a r s k i, *Polska i Ruś 1194–1340*, Warszawa, 1966, s. 151; Н. Ф. К о т л я р, Галицко–Волынская летопись (Источники, структура. Жанровые и идейные особенности), *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1995 года*, Москва, 1997, с. 149. Dėl galimos Haličo kunigaikščio Levo paramos Traideniui įsitvirtinant soste žr.: A. D u b o n i s, Lietuva po karaliaus Mindaugo mirties: kova dėl sosto 1264–1268 m., *Istorijos akiračiai*. Skiriama Profesoriaus habilituoto daktaro Antano Tylos 75-mečiui, Vilnius, 2004, p. 72.

³⁹ T. F r i e d e l ó w n a, *Evangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku* (Monografie slawistyczne, t. 28), Wrocław etc., 1974, s. 71.

⁴⁰ *Грамоти XIV ст.*, изд. М. М. Пешчак, Київ, 1974, № 13, с. 28–29.

⁴¹ T. F r i e d e l ó w n a, min. veik., p. 67. XV a. viduryje Laurušavo vienuolyną taip pat dotavo Algirdo anūkas Aleksandras Vladimiraits (†1454), ten pat, p. 66.

Šioje vietoje reikėtų nurodyti vieną istoriografijoje nepakankamai akcentuotą sąsają, kurią atskleidžia seniai žinomas faktas. Vieno rusų ir lietuvių bendro žygio prieš Plocko kunigaikštį Boleslovą II metu Haličo kunigaikštis Levas įspėjo savo sūnų Jurijų saugotis lietuvių, nes už tai, kad jis nužudė jų kunigaikštį Vaišvilką, jie gali jam keršyti. Šis žygis įvyko 1285 m.⁴², tuo metu, kai Traidenis jau buvo miręs ir kai, rodos, Lietuva ėmė valdyti vėlesnės Gediminaičių dinastijos pradininkai. Jau seniai pastebėta, kad toks keršto poreikis siejo tik giminaičius, ir tai netiesiogiai liudytų tam tikrus tolimus giminystės saitus tarp Mindaugo ir Gedimino giminės⁴³. Tokiu būdu stačiatikių Gediminaičių dėmesys Vaišvilko įsteigtam Laurušavo vienuolynui tampa dar suprantamesnis. Bent iš dalies dėl jo stačiatikio Vaišvilko asmenybės, nors ir apipinta legendomis, išliko nepamiršta, ko negalima pasakyti apie jo tėvą Mindaugą, kurį lietuviams XV–XVI a. iš esmės reikėjo iš naujo atrasti⁴⁴. Laurušavo evangelijoje esančio Pasakojimo apie Barlaamą ir Juozapatą miniatiūrose simbolių kalba perteikiamas krikščioniško valdovovienuolio idealas, ir tai pagrįstai laikoma netiesiogine nuoroda į Vaišvilką⁴⁵. Kiek Mindaugą galima lyginti su frankų karaliumi Chlodvigu, turbūt tiek pat ir jo sūnų Vaišvilką galima gretinti su didžiuoju serbų šventuoju Sava⁴⁶.

Gediminaičių dėmesys stačiatikiui lietuviui Vaišvilkiui nebuvo išimtinis reiškinys. Manoma, kad XIV a. pirmojoje pusėje Pskovą valdę lietuvių kunigaikščiai prisidėjo prie šv. Timotiejaus (Daumanto) kulto propagavimo. Taip norėta pademonstruoti, kokią naudą Pskovui gali atnešti bendradarbiavimas su Lietuva⁴⁷.

Stačiatikiai apgaulingai pagoniškoje valstybėje

XIII a. pabaigoje Lietuvoje įsigalėjus būsimosios Gediminaičių dinastijos pradininkams, valstybėje ir toliau dominavo pagonys lietuviai. XII a. pabaigoje prasidėję lietuvių kariaunų grobiamieji žygiai į Rusiją jau buvo paruošę dirvą Lietuvos Didžiosios

⁴² B. W ł o d a r s k i, *Polska*, s. 202–205.

⁴³ A. D u b o n i s, Pirmieji Lietuvos valdovai: giminiška meilė ir mirtina neapykanta, *Lituanistika*, 2, 2003, p. 10.

⁴⁴ *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jasas, Vilnius, 1971, p. 17, 34. Taip pat žr. R. P e t r a u s k a s, Istorikumas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra*, p. 212; R. P e t r a u s k a s, Užmirštas karalius. Mindaugas LDK visuomenės savimonėje XIV a. pabaigoje – XVI a., *Naujasis Židinys–Aidai*, 3, 2004, p. 90–95.

⁴⁵ M. S m o r a g-R ó ž y c k a, Romans chrześcijański *Barlaam i Jozafat w kulturze średniowiecznej Europy. Uwagi o dwóch miniaturach w Ewangeliarzu Ławryszewskim*, *Slavia Orientalis*, 42, 1993, s. 27.

⁴⁶ Plg. D. O b o l e n s k y, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe, 500–1453*, London, 1974, p. 322.

⁴⁷ S. C. R o w e l l, Between Lithuania and Rus': Dovmont-Timofey of Pskov, His Life and Cult, *Oxford Slavonic Papers*, n. s. vol. 25, 1992, p. 25.

Kunigaikštystės ekspansijai. Ši ekspansija, nors ir paremta karinėmis priemonėmis, nė iš tolo negali prilygti totorių invazijai į Rusiją. Ją galima pavadinti šliaužiančia, nes didžiausi jos postūmiai įvykdavo esant palankiai Lietuvos vidaus ir tarptautinei padėčiai. Dėl Lietuvos didžiųjų kunigaikščių Gedimino, Algirdo ir Vytauto laikais vykusios ekspansijos etninės lietuvių žemės pavirto sala Rytų slavų žemių jūroje, kuri užėmė maždaug 9/10 LDK teritorijos⁴⁸. Nors politinis elitas šioje valstybėje išliko daugiausia lietuviškas ir pagoniškas, tačiau gilus lietuvių įsiskverbimas į rusų žemes, ypač Algirdo laikais, vis labiau išryškino rusišką valstybės veido bruožus.

Istoriografijoje neretai kalbama apie „taikią“ Lietuvos ekspansiją, kuri vaizduojama kaip rusų žemių vadavimas iš totorių valdžios. Tačiau turimi šaltiniai rodo, kad atėjus lietuviams, totorių valdžia Pietų Rusijoje neišnyko⁴⁹ ir kad svarbiausia ekspansijos priemonė buvo karinė jėga. Sėkmingai pasibaigus karinei akcijai, pašalinus vietinių rusų kunigaikštį ir jį pakeitus lietuvių kunigaikščiu, nauja valdžia buvo įtvirtinama diplomatinėmis priemonėmis. Svarbiausia valdžios įtvirtinimo priemone reikia laikyti ieškojimą (nors ir ne visada sėkmingą⁵⁰) bendrų interesų ir galimybių bendradarbiauti su vietine bajorija, kurios lojalumas buvo perkamas išsaugant „senovę“⁵¹. Tokiu būdu lietuvių kunigaikščiai pradėdavo iš esmės niekuo nesiskirti nuo ankstesnių rusų kunigaikščių. Tačiau tai buvo tik pirmas žingsnis, jokių būdu negarantavęs rusų žemių politinės integracijos į LDK, nes lietuvių kunigaikščių „natūralizacija“ juos veikiau darė vietinių interesų reiškiėjais, todėl ir santykių su centru problema buvo aktuali ir toliau⁵². Nors istoriografijoje ir buvo bandyta abejoti Maskvos trauka LDK rusų žemėms XIV–XV a.⁵³, vis dėlto svaresni atrodo teiginiai rusų ar ukrainiečių istorikų, kurie gal ir perdeda Maskvos traukos mastą, tačiau pagrįstai fiksuoja paties šio reiškinio egzistavimą⁵⁴. Atrodo visai tikėtina manyti, kad Maskva su tikratikiu didžiuoju kunigaikščiu ir visos Rusios metropolitu turėjo būti patrauklesnė už Vilnių. Bent daline atsvara Maskvos įtakai galėjo būti paties Lietuvos didžiojo kunigaikščio tapimas stačiatikiu. Tad verta kelti klausimą, kodėl taip ilgai pats Lietuvos didysis kunigaikštis išliko pagonis ir

⁴⁸ Apie Lietuvos ekspansiją XIII–XV a. žr.: H. P a s z k i e w i c z, *Początki Rusi*, s. 224–255; Ф. М. Ш а б у л ь д о, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского*, Киев, 1987, s. 9–11, 25–34, 56–66; S. C. R o w e l l, *Lithuania Ascending*, p. 82–117.

⁴⁹ Б. Н. Ф л о р я, Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле, *Куликовская битва. Сборник статей*, Москва, 1980, s. 145–148.

⁵⁰ Tokių sunkumų pavyzdžiu gali būti Smolenskas, kur Lietuvos valdžia įsitvirtino su dideliu vargu ir kur dar ir XV a. susidurdavo su vietiniais neramumais (žr. H. J a b l o n o w s k i, *Westrussland zwischen Wilna und Moskau*, Leiden, 1955, S. 19).

⁵¹ H. P a s z k i e w i c z, min. veik., p. 240–241.

⁵² Plg. Б. Н. Ф л о р я, min. veik., p. 144.

⁵³ H. J a b l o n o w s k i, min. veik., p. 19–20.

⁵⁴ Plg. Б. Н. Ф л о р я, min. veik., p. 167; Ф. М. Ш а б у л ь д о, min. veik., p. 93.

kodėl jis netapo stačiatikiu. Ankstesnė lenkų ir lietuvių istoriografija, sekdamą K. Chodynickiu ir vėliau rašiusiais autoriais, aiškindamasi bandymų katalikiškai apkrikštyti Lietuvą nesėkmes XIV a., pernelyg sureikšmino tariamą jos valdovų norą ginti savo šalies nepriklausomybę ir išpūtė Vokiečių ordino, kaip pagrindinio taikaus Lietuvos krikšto kliuvinio, galimybes⁵⁵. Aiškinimas, kad Lietuvos valdovai netapo stačiatikiais todėl, kad tai nebūtų apsaugoję Lietuvos nuo kryžiuočių agresijos, taip pat neįtikina. Mano manymu, atsakymo reikia ieškoti iš pradžių paradoksaliai skambančiame teiginyje: pagoniškoji Lietuva taip ilgai netapo katalikiška todėl, kad jos valdovai norėjo tapti rusais. Tačiau ne bet kokiais, o visos Rusijos valdovais, kaip apie tai atvirai prasarė Algirdas 1358 m.⁵⁶ Tai nebuvo vienkartinis pareiškimas, bet Algirdo Rytų politikos maksima, kurią liudija ir Konstantinopolio patriarchas Nilas 1380 m.⁵⁷ Tačiau Lietuvos valdovui skubėti su stačiatikišku krikštu politiniu požiūriu buvo pernelyg pavojinga. Priėmus stačiatikišką krikštą, grėsė realus pavojus tapti vienu iš daugelio rusų kunigaikščių, pripažįstančių Maskvos didįjį kunigaikštį savo vyresniu broliu, o Maskvoje reziduojantį metropolitą laikančiu savo tėvu⁵⁸. Atrodo, būtų buvę paprasčiau šį tikslą pasiekti, jeigu LDK būtų turėjusi aiškia karinę persvarą prieš pagrindinę savo varžovę, tačiau nesėkmingas Algirdo karas su Maskva 1368–1372 m. aiškiai įtikino, kad Maskva jau buvo per kietas riešutas⁵⁹. O bandymų įtvirtinti stačiatikišką Lietuvos metropoliją nesėkmės rodo, kad Lietuvos valdovams labai nesisekė bažnytinės politikos srityje. Kulikovo mūšis nenuneigiamai parodė, kas tapo Rusijos žemių rinkimo lyderiu. Lietuva tapo nepajėgi vien savo pajėgomis išlaikyti savo valdžioje buvusias rusų žemes⁶⁰.

Nors Algirdo, kaip ir, ko gero, kitų Lietuvos valdovų, didžiavalstybinė politika Rusijos atžvilgiu buvo neperspektyvi, vis dėlto jos nesėkmė sutrukdė lietuviams ištirpti stačiatikių jūroje ir išsaugoti galimybę pasirinkti katalikišką alternatyvą. Tačiau kol tai neįvyko, stačiatikiai puoselėjo viltis, kad galiausiai ir lietuviai taps tokie pat krikščionys kaip ir jie⁶¹.

⁵⁵ K. Chodynicki, Próby zaprowadzenia Chrześcijaństwa na Litwie przed r. 1386, *Przegląd historyczny*, t. 18, 1914, s. 215–319. Plg. M. Jučas, *Krikščionybės kelias į Lietuvą*, Vilnius, 2000, p. 7; P. Rabiakauskas, *Krikščioniškoji Lietuva. Istorija, hagiografija, šaltiniotyra*, sudarė L. Vovaiša, Vilnius, 2002, p. 28.

⁵⁶ *Scriptores rerum prussicarum* (toliau – SRP), Bd. 2, Leipzig, 1863, S. 80.

⁵⁷ *Русская историческая библиотека* (toliau – РИБ), т. 6, ч. 1, Санкт-Петербург, 1880, с. 167–168.

⁵⁸ Šioje vietoje remiuosi įžvalgomis, kurias pateikė I. Шевченко, *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, Львів, 2001, с. 84–86.

⁵⁹ Л. В. Черепнин, *Образование русского централизованного государства*, Москва, 1960, с. 564–572.

⁶⁰ Б. Н. Флоря, min. veik., p. 173.

⁶¹ H. Pászkiéwicz, min. veik., p. 251, 276.

Viena ryškiausių tokių vilčių apraiškų reikia laikyti Trijų Vilniaus kankinių kultą. Lenkijos ir Lietuvos istoriografijoje ilgą laiką buvo neigiamas šios kankinystės istoriškumas⁶², tačiau pastarojo meto tyrimai nenuneigiamai įrodo, kad tai realus įvykis⁶³. Stačiatikių šventųjų Antano, Jono ir Eustatijo kankinystės siužetas rodo, kad buvę pagonyms trys Algirdo dvariškiai tapo stačiatikiais, kurie buvo nužudyti, nes atsisakė patenkinti didžiojo kunigaikščio įsakymą, prieštaraujanti jų religiniams įsitikinimams. Tai įvyko apie 1347 m. Įdomu pažymėti, kad ankstyviausias tekstas, kuriame aprašyta ši kankinystė, mini, jog šv. Eustatijo laidotuvėse dalyvavo stačiatikiai Algirdo sūnūs⁶⁴. Ši detalė aiškiai rodo, kad stačiatikiai, nepaisydami net giminystės ryšių, simpatizavo savo bendratikiams. Be to, ši kankinystė pateikia dar vieną ryškų liudijimą apie stačiatikybės daromą įtaką Lietuvos valdovo dvarui. Pats atminties apie šią kankinystę išsaugojimas liudija stačiatikių bendruomenės egzistavimą Vilniuje. Dar Algirdo valdymo pabaigoje šiems kankiniams teko atlikti tam tikrą vaidmenį tarptautinėje politikoje, kai 1374 m. jų palaikų dalelės buvo nugabentos į Konstantinopolio Šv. Sofijos katedros bažnyčią ir ten jas iškilmingai priėmė patriarchas Filotėjas (1354–1355 ir 1364–1376). Maždaug tuo pačiu metu Vilniuje, spėjamoje šios kankinystės vietoje buvo pastatyta cerkvė ir būsimojo Rusios metropolito Kiprijono (†1406) veiklos dėka dalis pagonių lietuvių tapo stačiatikiais⁶⁵. Visi šie veiksmai liudija stačiatikių bažnyčios hierarchų viltis, kad šių lietuvių pavyzdžiu paseks ir kiti jų tautiečiai.

Pastaruoju metu V. Janinas pasiūlė paprastai XIV a. pabaiga datuojamą „Artimų ir tolimų Rusios miestų“ sąrašą kiek paankstinti ir jo sukūrimo laiką nukelti į 1375–1381 m.⁶⁶

⁶² E. g. K. Chodynicki, *Geneza i rozwój legendy o trzech męczennikach wileńskich*, *Ateneum Wileńskie*, 13, 1927, s. 417–451; H. P a s z k i e w i c z, min. veik., p. 241; J. O c h m a ņ s k i, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn, 1986, s. 28, 29; J. B a r d a c h, *La rencontre des Eglises catholique et orthodoxe sur les territoires du Royaume de Pologne et de Lituanie aux XIVe – XVe siècles*, *The Common Christian Roots of the European Nations*, vol. 2, International Colloquium in Vatican, Florence, 1982, p. 820. H. F r o s, *Hagiographie Lithuanienne: les ‘martyrs’ de Vilnius*, *Analecta Bollandiana*, 101, 1983, p. 34–41; H. F r o s, „Hagiographie brodé“, *Analecta Bollandiana*, 103, 1985, p. 107–108; J. J u r g i n i s, *Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje*, Vilnius, 1976, p. 35–39; Z. I v i n s k i s, *Rinkiniai raštai*, t. 4: *Krikščionybė Lietuvoje*, Roma, 1987, p. 22; M. K o s m a n, *Litwa pierwotna: mity, legendy, fakty*, Warszawa, 1989, s. 146–168; L. K o r c z a k, *Litwa: przechodząca tożsamość*, Kraków, 1998, s. 84–85.

⁶³ J. M e y e n d o r f f, *The Three Lithuanian Martyrs: Byzantium and Lithuania in the Fourteenth Century*, *St. Vladimir Theological Quarterly*, 26, 1982, p. 29–44; Д. П. О г и ц к и й, *К истории виленских мучеников*, *Богословские Труды*, 25, 1984, с. 226–246; D. B a r o n a s, *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija (istorinė studija ir šaltiniai)*, Vilnius, 2000. Šioje knygoje paskelbti pagrindiniai šiuo metu žinomi trijų Vilniaus kankinių istorijos šaltiniai.

⁶⁴ Д. Б а р о н а с, *По поводу литературной истории Мучения трех виленских мучеников*, *Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne*, t. 3, 2001, s. 81.

⁶⁵ *РИБ*, т. 6, ч. 1, с. 182.

⁶⁶ В. Л. Я н и н, *Новгород и Литва: пограничные ситуации 13–14 веков*, Москва, 1998, с. 67.

Mūsų temai toks datos patikslinimas svarbus, nes jis dar geriau leidžia suvokti, kad Rusios stačiatikių bažnyčios hierarchai Lietuvą laikė savo dvasinės valdžios sferos dalimi. Pagoniškosios Lietuvos identitetas buvo silpnas. Po Algirdo mirties jo stačiatikiai sūnūs Andrius ir Dmitrijus atvirai perėjo į Maskvos pusę ir kartu su rusų kunigaikščiais kovėsi Kulikovo mūšyje prieš savo brolio Jogailos sąjungininką Mamajų. Net ir toks aistringas Algirdo gerbėjas ir ne mažiau karštas Rusios metropolito Aleksijaus priešas, koks buvo Bizantijos humanistas ir istorikas Nikiforas Gregoras (†1359/1361), apie Lietuvą žinojo tik kaip apie pagonių gyvenamą Rusios provinciją, esančią kitų trijų krikščioniškų Rusios provincijų kaimynystėje⁶⁷.

Anksčiau išdėstytos pastabos, tikiuosi, leidžia susidaryti vaizdą, jog stačiatikių laikysena lietuvių atžvilgiu XIII–XIV a. buvo ambivalentiška. Tokia ji buvo ir vėlesniais laikais, todėl reikia stengtis fiksuoti akcentų slinktį. Galima manyti, kad XIII a. pirmojoje pusėje vyravo labai neigiamas stačiatikių požiūris į lietuvius, kaip ir į kitus pagonis. Toli nuo Lietuvos esančioje Šiaurės Rytų Rusijoje jis ir toliau, ko gero, mažai pasikeitė. Kitokia padėtis buvo tų rusų žemių gyventojų, kurie jau XIII a. pateko į Lietuvos įtakos sferą. Būdami per silpni išlikti nepriklausomi nuo lietuvių valdžios, jie turėjo ieškoti būdų, kaip sugyventi su nekenčiamais lietuviams. Tokį pavyzdį pateikia Jersikos kunigaikštis Vsevolodas ar Pinsko kunigaikštis Michailas. Lietuvių valdžia Rusios plotuose įnešė naują – lietuvių kunigaikščių ar apskritai stačiatikių lietuvių – tematiką į rusų raštijos paminklus, kurie geriausiai ir reprezentuoja stačiatikių savimonę. Iš jų aiškėja, kad geras lietuvis gali būti tik stačiatikis lietuvis. Pasakojimuose apie stačiatikius lietuvius randame vieną pasikartojantį motyvą. Kraugerys Vaišvilkas tampa uoliu stačiatikiu ir beveik šventuoju⁶⁸. Pabudęs iš stabmeldystės sapno, Daumantas tampa pavyzdingu Pskovo, Švč. Trejybės, gynėju⁶⁹. Buvę pagonys trys Algirdo dvariškiai savo ištikimybę stačiatikių tikėjimui paliudijo net kankiniška mirtimi⁷⁰. Panašiai iš pagonių stačiatikiais tapo ir ne vienas lietuvių kunigaikštis. Visa tai ir viltis, kad stačiatikybės plitimas pagoniškoje Lietuvoje⁷¹ baigsis galutiniu stačiatikybės įsitvirtinimu tarp lietuvių, turėjo padėti patiems stačiatikiams apsiprasti su lietuvių valdžia. XIII–XIV a. tai, matyt, nebuvo ypač sunku, prisimenant, kad ir pati Stačiatikių bažnyčia meldavosi už totorių chano gerovę ir naudojosi jo valdžios sukurta privilegijuota padėtimi⁷².

⁶⁷ I. Шевченко, min. veik., p. 84. Žr. *Patrologiae cursus completus. Series graeca posterior*, t. 149: Nicephori Gregorae Historiae Byzantinae libri 37, ed. J.-P. Migne, Parisiis, 1865, st. 454.

⁶⁸ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись, с. 858–859.

⁶⁹ В. И. Охотникова, *Повесть о Довмонте*, Ленинград, 1985, с. 189.

⁷⁰ D. V a r o n a s, min. veik., p. 252–260.

⁷¹ Plg. E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 186–187.

⁷² Plg. J. M e y e n d o r f f, *Byzantium and the Rise of Russia*, New York, 1989 (2nd ed.), p. 38.

Aptardami stačiatikių klausimą, neturėtume užmiršti ir to dalyko, kad stačiatikybė neabejojamai plito pagoniškojoje Lietuvoje⁷³, tačiau palietė tik palyginti nedidelę lietuvių dalį. Reikia nurodyti ir tuos veiksnius, kurie stabdė stačiatikybės plitimą. Lietuvių bajorija valstybėje buvo išlaikiusi dominuojančią poziciją ir jos dauguma iki pat Lietuvos krikšto buvo pagonys. Didžiojo kunigaikščio sostas buvo rezervuojamas tik pagoniui. Kunigaikščiai, tapę stačiatikiais, pasidarydavo, jei taip galima pasakyti, „ant-rarūšiais“. Šis jau pagoniškosios Lietuvos laikais egzistavęs atskirumas, kad ir kiek jis buvo akytas ir leido stačiatikybei savaime plisti iš apačios, vis dėlto buvo išeities taškas tai perskyrai, kuri ėmė formotis lietuviams priėmus katalikybę. Bene geriausiai šį reiškinį liudija Vytauto skundas prieš Jogailą ir Skirgailą. Jis teigia buvęs verčiamas priimti stačiatikybę tam, kad jo imtų nekęsti žmonės, kuriuos tikriausiai tenka laikyti katalikais⁷⁴.

Katalikiška Lietuva – naujas kursas

1383–1384 m. vykusios Jogailos derybos dėl vedybų su Dmitrijaus Doniečio dukterimi Marija rodo, kad net ir jam stačiatikiškas Lietuvos krikštas buvo viena iš realių galimybių ieškant išeities iš komplikotos valstybės padėties, susidariusios paskutiniaisiais Algirdo valdymo metais. Tačiau svarstyklės katalikybės naudai nusvėrė kur kas patrauklesnė perspektyva vesti Lenkijos karalienę Jadvygą ir tapti suvereniu katalikiškos valstybės valdovu. Kad ir kaip būtų vertinama 1385 m. Krėvos sutartis, Lietuvos suverenumas buvo apribotas⁷⁵. Vis dėlto tai nebuvo didelė kaina turint omeny, kad rinktis reikėjo tik tarp Rusios ir Lenkijos. Be to, Jogailos „išėjimo“ į Lenkiją nereikia vertinti kaip kažko netikėto. Panašaus išėjimo iš Lietuvos ieškojo jau Algirdas. Tačiau jam nepavyko įsitvirtinti Šiaurės Rytų Rusijoje, o jo sūnui Jogailai pasisėkė įgyvendinti savo tikslą pasukus kita kryptimi.

Dėl 1387 m. įvykusio lietuvių krikšto lietuvių tapatumas įgijo religinį pagrindą ir jie buvo apsaugoti nuo surusėjimo, kuris natūraliai vyko pagoniškoje Lietuvoje. Lietuvos krikšto traktavimui iki šiol didžiulę įtaką daro Jono Dlugošo pasakojimas⁷⁶. Nors

⁷³ Z. I v i n s k i s, Krikščionybės kelias Lietuvon, *Krikščionybė Lietuvoje: praeitis, dabartis, ateitis*, Kaunas, 1938, p. 44.

⁷⁴ SRP, Bd. 2: *Dis ist Witoldes sache wedir Jagaln und Skargaln*, S. 713: „...und hisen mich selbir dennoch, das ich den Russchen glowben solde czu mir nemen das ich allen luten mich derleite, und ich ane mynen willen jren willen czu tunde hab ich gesprochen: ich habe czu myr genomen den Russchen glowben und habe geoffenbart den luten“.

⁷⁵ Įvairios Krėvos akto interpretacijos aptartos kn.: *1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas*, sudarė J. Kiaupienė, Vilnius, 2002, p. 39–68.

⁷⁶ D l u g o s i i J o a n i s, *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*, liber decimus (1370–1405), Varsaviae, 1985, p. 159–161.

šis pasakojimas ir yra įtaigus, tačiau akivaizdūs ir jo trūkumai. Lenkų kronikininkas Lietuvos krikštą vaizduoja kaip vien lietuvių atvertimo į krikščionybę akciją, todėl jo brėžiamas horizontas gana siauras, be sąsajų su to meto tarptautine politika. Atsižvelgiant į katalikybės plitimo į Rytus raidą, matyti, kad Lietuvos krikštą galima visai pagrįstai traktuoti kaip sudėtinę dalį pastangų plėsti katalikybę tarp stačiatikių ir jį patį vertinti kaip lenkų vykdytos katalikiškosios akcijos Raudonojoje Rusijoje tęsinį⁷⁷. Be to, J. Dlugošas krikštijamus lietuvius vaizduoja kaip grynus pagonis⁷⁸, nors paties Jogailos 1387 m. privilegijos rodo jau tolokai pažengusią pagonybės eroziją. Iš Jogailos privilegijos aiškėjanti religinės situacijos „pliuralizmą“ LDK, nusakomą „sektų“ sąvoka, gerai patvirtina kur kas ankstesnis pranciškonų rašytas laiškas iš Krymo 1323 m.⁷⁹ Jame taip pat užsimenama apie religinio gyvenimo įvairovę teritorijose, esančiose į šiaurę nuo Juodosios jūros⁸⁰. Jogailos privilegija rodo, jog reikalavimas priimti katalikų tikėjimą taikomas visiems lietuviams (*omnes natione Lithvanos*)⁸¹, kad ir kokiai „sektai“ jie priklausytų. Tolesnės išlygos rodo, kad panašus reikalavimas galėjo būti taikomas ir tiems stačiatikiams, kurie būtų susituokę su lietuvių tautybės asmeniu⁸². Šiaip ar taip, aišku, kad 1387 m. lietuvių krikštas sudarė kur kas geresnes sąlygas katalikybei plisti LDK erdvėje. Visi šie pokyčiai negalėjo nedaryti įtakos stačiatikių padėčiai LDK⁸³. Pirmą kartą LDK stačiatikiai atsidūrė popiežiaus pasaulietinių vikarų valdžioje⁸⁴.

Lietuvos krikšto proga bajorijos gautos privilegijos galiojo tik katalikams. Jos turėjo garantuoti dominuojančią katalikų bajorijos ir Katalikų bažnyčios padėtį LDK. 1413 m. Horodlės privilegijos nuostatos neleido stačiatikiams užimti aukščiausių postų dėl būtinybės išsaugoti valstybės paslaptis⁸⁵. Nors jau nuo 1432 m. stačiatikių bajorijos teisės pamažu buvo lyginamos su katalikų teisėmis ir taip buvo stiprinamas jų lojalumas

⁷⁷ Plg. W. A b r a h a m, *Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów, 1904, s. 297.

⁷⁸ Tai susiję su misionieriams įprastu vaizdavimo būdu: tauta pristatoma grynai pagoniška, nors ji jau paliesta krikščionybės, o pats tikėjimo priėmimas vaizduojamas kaip momentinis įvykis, ne procesas (plg. R. F l e t c h e r, *The Barbarian Conversion: from Paganism to Christianity*, New York, 1998, p. 12).

⁷⁹ L. W a d d i n g u s, *Annales minorum*, t. 7, Ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam, 1932 (3 ed.), p. 714–719 (1323 05 15).

⁸⁰ Plg. ten pat, p. 718: totoriai „...omnes enim sectas et leges inter se sinunt pacienter...“

⁸¹ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wydali J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków, 1932, s. 13.

⁸² Ten pat.

⁸³ Plg. H. J a b l o n o w s k i, min. veik., p. 23–24.

⁸⁴ *Monumenta medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, Cracoviae, 1891, no. 58, p. 69–71 (1415 02 26).

⁸⁵ *Akta unji Polski z Litwą, 1385–1791*, wydali S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków, 1932, nr 51, s. 66–67.

LDK bei įtvirtinama bendra politinės tautos savimonė, minėti Horodlės privilegijos apribojimai teoriškai ir iš dalies praktiškai galiojo iki pat 1563 ir 1568 m.⁸⁶ Juos reikėtų vertinti kaip tam tikrus saugikius nuo nepageidaujamų promaskvietiškų tendencijų⁸⁷. Panašiai reikėtų vertinti ir iki šiol nepakankamai ištirtą klausimą dėl draudimo statyti stačiatikių bažnyčias tikrojoje Lietuvoje⁸⁸. Galima pažymėti, kad cerkvių statymas prilygo stačiatikybės platinimui, ir jeigu toks stačiatikybės platinimas reikštų ir Maskvos politinės įtakos didėjimą, nuo to buvo numatytos apsaugos priemonės. Neatsitiktinai draudimas statyti cerkves buvo prisimintas tuo metu, kai Ivanas III norėjo pastatyti cerkvę savo dukrai Elenai pačioje Lietuvos širdyje – Vilniaus Žemutinėje pilyje⁸⁹.

Lietuvių krikštas palaidojo rusų stačiatikių viltis, puoselėtas pagoniškos Lietuvos laikais, kad lietuviai kada nors taps stačiatikiais. Esminiai pokyčiai, prasidėję XIV a. pabaigoje, LDK stačiatikiams turėjo padėti įsisąmoninti jų padėties ypatingumą palyginti su kitais Rusios stačiatikiais. Šis procesas truko ilgai ir nebuvo išvengta tam tikrų sunkumų. Pavyzdžiui, 1404 m. Vytautui teko metropolito Kiprijono rankomis pašalinti Turovo vyskupą Antonijų⁹⁰. Tipiškesnėmis galima laikyti stačiatikių pastangas ieškoti *modus vivendi*. 1415 m. Vytauto politiniu užsakymu LDK vyskupai savo metropolitu išsirinko Grigalių Camblaką⁹¹. Atsisakydami paklusti Maskvoje reziduojančiam metropolitu Fotijui, jie savo elgesį motyvavo precedentu, įvykusi Kijevo kunigaikščio Iziaslavo laikais (1146–1154), kai Kijevo metropolitu buvo pašventintas Klemensas Smoliatičius (1147–1155). LDK stačiatikių vyskupai taip pat pasirėmė analogiška stačiatikių bažnyčios padėtimi Serbijoje ir Bulgarijoje. Iš šių nuorodų galima spręsti, kad LDK stačiatikių vyskupai ir pačią LDK suvokė kaip savotišką savarankišką Kijevo Rusios tęsinį. Vytauto pasipiktinimui, kad Fotijus Kijevo Šv. Sofijos soboro brangenybes išsivežė Maskvon, ko gero, nuoširdžiai pritarė ir

⁸⁶ K. Chodynicki, *Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim*. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-wschodniego, *Przegląd Historyczny*, 22, 1919–1920, s. 110 etc.

⁸⁷ Plg. ten pat, p. 109–110.

⁸⁸ K. Chodynicki, *Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370–1632*, Warszawa, 1934, s. 78–81.

⁸⁹ *Акты относящиеся к истории Западной России* (toliau – *A3P*), т. 1, Санкт-Петербург, 1846, с. 141.

⁹⁰ K. Chodynicki, min. veik., p. 26. А. Л. Хороскевич, *О международных аспектах религиозной политики Великого Княжества Литовского времени Первого Статута 1529 года*, *1529 metų Pirmasis Lietuvos Statutas*, Vilnius, 1982, p. 32.

⁹¹ F. J. Thomson, *Gregory Tsamblak. The Man and the Myths (Slavica Gandensia, 25/2)*, 1998), p. 64–71.

⁹² Cf. *A3P*, т. 1, с. 33–35 (LDK stačiatikių vyskupų sinodo raštas apie metropolito Grigaliaus Camblako išrinkimą).

LDK stačiatikių vyskupai⁹². Tai buvo grobimas Kijevo Rusios paveldo, į kurį jie jautė turį ypatingas teises, nes tai buvo dalis jų tėvynės (*otechestvo*)⁹³. Kijevo Rusios tradicijos, ryšiai su nepriklausoma Naugardo respublika ir Pietų slavų kraštais⁹⁴ tapo tuo pagrindu, kuris LDK stačiatikius skyrė nuo Maskvos.

XV a. stabilizacija

Turime pakankamai Lietuvos valdovo Vytauto iškalbingų pasisakymų apie jo valdinius stačiatikius. Kilus nesutarimams tarp Vytauto ir Rusios (Maskvos) metropolito Fotijo, Vytautas, kuris nevengė stačiatikiams priminti esąs ne jų tikėjimo, pareiškė, kad net jei jų Bažnyčia sunyktų, jis dėl to neliūdėtų⁹⁵. Šiame pareiškime negalima neįžvelgti retorikos, nes norėta sustiprinti įspūdį: kokią didelę malonę Vytautas daro stačiatikiams, kai ima rūpintis jų bažnyčios gerove! Tačiau tai darydamas Vytautas taip pat siekė įtvirtinti savo autoritetą stačiatikių akyse. Juk Lietuvos valdovo nebuvo aplenkę gandai, jog kai kas Stačiatikių bažnyčią ištikusius sunkumus norėjo paaiškinti tuo, kad jų valdovas esąs „ne to tikėjimo“⁹⁶. Dar reikia nurodyti, kad pranešdamas apie savo sprendimą dėl Fotijo pašalinimo ir Grigaliaus Camblako išrinkimo į Kijevo metropolito sostą, Vytautas pabrėžė, jog taip padaryta pasitarus su pasaulietiniais ir dvasiniais LDK stačiatikių vadovais⁹⁷. Tai rodo, kad Vytautas savo valios neprimetinėjo vienašališkai, bet stengėsi sau palankia kryptimi išnaudoti *jau egzistuojantį* vietinių stačiatikių prisirišimą prie Kijevo Rusios „senovės“.

Tokiu būdu ieškant bendros kalbos su stačiatikiiais, buvo galima tikėtis ir palankaus atsakomojo rezultato. Tad neatsitiktinai su Smolensko vyskupo Gerasimo žinia apie 1428 m. sukurtame „Vytauto pagyrimė“ akcentuojama valdovo galybė ir turtai, neaprepiamos valdos, jo didis autoritetas kaimyninių valdovų akyse⁹⁸. Manoma, kad tuo pat metu Smolenske buvo sukurtas ankstyviausias LDK metraštis, turėjęs papildomai pagrįsti Vytauto teises į valdžią LDK soste, o tai buvo ypač aktualu kuriant karūnacijos planus (kuriems nebuvo lemta išsipildyti)⁹⁹.

⁹³ Ten pat, p. 34.

⁹⁴ A. N a u o w, *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowińskiej na ziemiach polsko-litewskich (Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne, t. 1)*, Kraków, 1996, s. 15; Н. А. М о р о з о в а, С. Ю. Т е м ч и н, Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского, *Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne, t. 2*, Kraków, 1997, s. 32.

⁹⁵ *A3P*, т. 1, с. 36, „...хотя есмо не у вашей вере...“ (Ldk Vytauto 1415 11 15 pareiškimas).

⁹⁶ Ten pat, „...а инны люди съ стороны ркуть: «осподарь не въ той вере, того для церковь оскуделе»...“

⁹⁷ Ten pat, p. 36.

⁹⁸ *ПСРЛ*, т. 35: Супрасльская летопись, Москва, 1980, с. 58–59.

⁹⁹ M. J u č a s, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, Vilnius, 2000, p. 24–26.

Stačiatikių bažnyčia, atstovaujama Smolensko vyskupo Gerasimo, pademonstravo tvirtą lojalumą Lietuvos valdovui ir šiuo atveju visiškai nebuvo svarbu, ar jis buvo katalikas, ar stačiatikis. Tuo metu ir tomis aplinkybėmis valdovo kataliko/stačiatikio perskyra nebuvo funkcionali. Ši reiškinį iš dalies galima paaiškinti ir tuo, kad Gerasimas buvo palankiai nusiteikęs bažnytinės unijos atžvilgiu. Tai neprieštaravo ir tuometinėms Bizantijos stačiatikių bažnyčios nuostatomis. Po metropolito Fotijo mirties (1431 06 01) Gerasimas tapo Ldk Švitrigailos (1430–1432) kandidatu į metropolito sostą. B. Uspenskis pažymi, kad Lietuvos didžiojo kunigaikščio (ir dar kataliko!) kandidato Gerasimo tapimas Kijevo ir Visos Rusios metropolitu (1433–1435) buvo beprecedentinis atvejis¹⁰⁰. Iš Konstantinopolio į LDK grįžęs Gerasimas atsisakė pasekti savo pirmtakų pavyzdžiu ir vietoj Maskvos savo rezidencija pasirinko Smolenską. Jis kartu su Švitrigaila palaikė santykius su Katalikų bažnyčios atstovais bažnytinės unijos reikalu. Tačiau tai buvo tik epizodas, nes iškilo viešumon Gerasimo santykiai su Švitrigailos priešininku ir konkurentu Žygimantu Kęstutaičiu ir už tai Gerasimas buvo sudegintas ant laužo.

Galbūt per drąsu teigti, jog Gerasimo asmenybė įkūnija neįvykusią Rusios raidos alternatyvą¹⁰¹, bet šis epizodas vertas dėmesio ir dėl kitų priežasčių. Jis rodo, kad dar net ir XV a. pirmojoje pusėje Maskvos, kaip Rusios stačiatikybės centro, pozicija net ir Rusios stačiatikiams nebuvo savaime aiškus dalykas. Tuo metu maskvėnai dar tik buvo pradėję kloti pamatus autokefalinei Rusijos stačiatikių bažnyčiai, dar nebuvo aiškus Konstantinopolio likimas, dar reikėjo išsivaduoti iš totorių chanų valdžios ir sukurti Trečiosios Romos ir panašias idėjas apie ypatingą Rusijos misiją pasaulyje. Visa tai vyko Maskvos valstybėje ir LDK stačiatikių beveik nelietė. LDK stačiatikiai liko gyventi, jeigu taip galima pasakyti, Senosios Rusios sąlygomis. Ir jų padėtį veikiau įkūnytų Rusios metropolitų Grigaliaus Camblako ir Gerasimo, bet ne Rusijos bažnyčios vadovų Makarijaus ar Nikono asmenybės.

XV a. antrojoje pusėje įvyko didysis buvusios senosios Rusios pasidalijimas į lietuvišką ir maskvietišką dalis. Dar trumpojo Lietuvos metraščių sąvado autorius save suvokia kaip vienos iš Rusios provincijų gyventoją, o jau XVI a. pradžioje sukurtas platesnysis Lietuvos metraščių sąvadas reprezentuoja kokybiškai kitą sampratą, įtvirtinančią LDK atskirumą nuo Rusijos¹⁰². Nors platesnysis ir platusis Lietuvos metraščių sąvadais sukurti greičiausiai didikų katalikų aplinkoje, tačiau ką tik pažymėta LDK istorijos išskyrimo iš Rusijos istorijos tendencija greičiausiai ir LDK stačiatikiams

¹⁰⁰ Б. А. Успенский, *Царь и патриарх. Харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление)*, Москва, 1998, с. 246, 411. Žinoma, nereikia pamiršti tam tikros išlygos dėl Algirdo kandidato Kiprijono tapimo metropolitu.

¹⁰¹ Ten pat, p. 428.

¹⁰² Н. Яблоновский, *min. veik.*, p. 73.

nebuvo svetima. Panašų procesą galima matyti ir žvelgiant iš Rusios bažnyčios perspektyvos. LDK Stačiatikių bažnyčia galutinai atsiskyrė nuo Maskvos tik 1458 m. XV a. antrojoje pusėje šių dviejų Bažnyčių hierarchai nustojo reikšti pretenzijas į dvasinę valdžią visoje Rusios stačiatikių gyvenamoje teritorijoje¹⁰³. Tačiau bene svarbiausias kartu vykęs procesas buvo stačiatikių kilmingųjų integravimas į LDK suteikiant jiems privilegijas, garantuojant jų nuosavybės teises ir sukuriant sąlygas dalyvauti valstybės gyvenime¹⁰⁴, o miestiečiams ir valstiečiams sudarant sąlygas gyventi pagal „senovę“, kuri jau buvo tapatinama ne su Kijevo Rusios ar Maskvos valstybės, bet su LDK praeitimi¹⁰⁵.

XV a. antrojoje pusėje vyko du lygiagretūs procesai: Maskvos valstybės virtimas Rusija ir vidinė LDK integracija. XV a. pabaigoje pereita prie atviro karo tarp šių dviejų valstybių. Vis dėlto, nors iš pradžių (1494–1503) LDK patyrė didžiulius teritorinius nuostolius rytiniuose pakraščiuose, vėliau jai pavyko palyginti sėkmingai gintis. Paskutinis didis Rusijos laimėjimas buvo iš LDK atimtas Smolenskas, kritęs 1514 m. po daugelio desperatiškų pastangų. Svarbu pažymėti, kad prijungus šį miestą prie Rusijos, jo bajorijos žiedas persikėlė į LDK¹⁰⁶. M. Kromas labai taikliai nurodė, kad XVI a. karuose LDK stačiatikių bajorai ir miestiečiai demonstravo „valstybinį patriotizmą“¹⁰⁷. Jiems Maskvos valdovas buvo vis svetimomis žemėmis nepasisotinantis grobikas ir pasiektomis pergalėmis prieš jį buvo džiaugiamasi¹⁰⁸. Neatsitiktinai Ivano IV Žiauriojo nuomone, LDK, išskyrus menkų cerkvių popus, jau nebebuvo tikrų stačiatikių¹⁰⁹.

Kalbėdami plačia tema ir apie ilgą laikotarpį, negalime išvengti tam tikro išvalgų, išvadų abstraktumo. Per XIII–XV a. spėjo pasikeisti lietuviai, spėjo pasikeisti ir LDK stačiatikių padėtis. Buvę pagonyms tapo katalikais, buvę svetimi valdovai tapo savais. Didesnė ar mažesnė įtampa (pavyzdžiui, bažnytinės unijos klausimu¹¹⁰) išliko, kaip tai būna kiekvienoje gyvybingoje visuomenėje. Ir svarbu pažymėti, kad problemų sprendimo XV–XVI a. buvo ieškoma pačioje LDK, nesidairant į Maskvą, kurios valdovai jau tada buvo pasirengę ginti savo interesus „pagelbėdami“ skriaudžiamiesiems.

¹⁰³ K. C h o d y n i c k i, min. veik., p. 62, 68.

¹⁰⁴ O. P. B a c k u s, *Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow, 1377–1514*, Lawrence, 1957, p. 47–48.

¹⁰⁵ М. М. К р о м, *Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва, 1995, с. 114, 146–147, 169.

¹⁰⁶ Ten pat, p. 208.

¹⁰⁷ Ten pat, p. 230.

¹⁰⁸ ПСРЛ, т. 35: Вольнская краткая летопись, с. 125, 127.

¹⁰⁹ *Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским*, подготовили Я. С. Лурье, Ю. Д. Рыков, Ленинград, 1979, с. 13–14.

¹¹⁰ Н. Б. Ф л о р я, Попытка осуществления церковной унии в Великом Княжестве Литовском в последней четверти XV – начале XVI века, *Славяне и их соседи*, т. 7, 1999, с. 40–81.

ORTHODOX BELIEVERS UNDER NON-ORTHODOX RULE. THE CASE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIAN IN 13–15TH CENTURIES

Summary

DARIUS B A R O N A S

This paper aims at casting the light on the issue of how Ruthenian Orthodox regarded pagan and later Catholic Lithuanian rule. The scarcity of source material, which could be used as evidence to show how the Orthodox regarded “the Other”, compelled us to exploit it as circumstantial evidence integrated into a bigger narrative of major developments related to the Lithuanian state. Lithuanians had been neighbours of Eastern Slavs from times immemorial and the rise of Rus’ in the 9–10th centuries was and remained one of the most decisive influences in the course of Lithuanian history. Abortive attempts on the part of Rus’ian princes to lay claim on Lithuanian lands proved insufficient to prevent Lithuania from rising to power in the 13th century. Lithuanian raids deep into Rus’ian lands were conducive to later Lithuanian expansion into Rus’. 13th-century sources supply evidence to an ambiguous position taken up by the Orthodox in regard of Lithuanians. Securely placed chroniclers depict Lithuanians as cruel wolves who shed Christian blood. The attitude of the Orthodox who were in close touch with Lithuanians (e. g. princes of Pinsk) was more circumspect as they were too weak to evade the impending Lithuanian rule and could express their joy at Lithuanian defeat only in the company of strong princes of Halich-Volhynia. The keeping of low profile may be regarded as characteristic of those Ruthenians whose lands fell under Lithuanian rule in 14–15th centuries. At the same time there are some signs of more positive Lithuanian image – only an Orthodox Lithuanian can be a good Lithuanian. Orthodox hopes to see the final conversion of Lithuanians to Orthodoxy may be gathered from a number of (quasi)hagiographical sources (the story of Vojšselk, the Life of Dovmont, the *passio* of the Three martyrs of Vilnius). Such hopes did not come true when Lithuanians embraced the Catholic faith from Poland in 1387. Lithuanian rulers promoted Catholicism and such a new course in politics made it necessary for the Orthodox to adapt themselves to new circumstances. There was some internal tension and there is no ground to deny altogether the Moscow force of attraction as H. Joblonowski seems to have done in 1955. The main trend, however, proved to be the search for accommodation. Local Orthodox believers regarded the Grand Duchy of Lithuania as a continuation of Kievan Rus’ and this was one of the strongest assets in making them loyal to Lithuanian rulers. On their part the latter were generous enough to grant privileges to Orthodox nobility and to Ruthenian towns. Such a convergence of attitudes made a lasting impact on the integrity of the Grand Duchy. Common interests with Catholics, in spite of religious and national differences, made the Orthodox of Lithuania look not Orthodox enough in the eyes of Muscovites. This is one of the best proofs indicating that Ruthenian Orthodox (progenitors of present day Belorussians and Ukrainians) came to identify themselves ever more with the Grand Duchy.

Gauta 2003 m. spalio mėn.

Darius B a r o n a s (g. 1973 m.). Humanitarinių mokslų daktaras. Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas. Tyrinėjimų kryptys: Viduramžių istorija, Lietuvos christianizacija XIII–XV a., Rusijos istorija. Lietuvos istorijos institutas, Kražių 5, Vilnius LT-01108.
El. paštas: baronas@istorija.lt